

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Skiften före skiftesreformerna

Staffan Granér, *Samhävud och rågång. Om egendomsrelationer, ägoskiften och marknadsintegration i en värmländsk skogsbygd 1630–1750*, Diss, Meddelanden från ekonomisk historiska institutionen vid Göteborgs universitet 86, Göteborg 2002. 346 s.

Staffan Granér analyserar hur och varför egendomsrelationer mellan bygrannar och andra lokala samverkansformer omvandlades i en värmländsk skogsbygd – Fryksdals härad – mellan 1630 och 1750. I centrum för analysen står samhävud av utmark och ägoblandning på inägor som de mest karaktäristiska dragen i böndernas förfogande över jord och naturresurser. Avhandlingen tar sin utgångspunkt i dels teoretisk forskning om omvandling av institutionella strukturer, dels nyare historisk forskning om samhävudernas och tegblandningens omvandling. De centrala frågorna gäller förändringar i rådighetsmönster, orsakerna till förändringsstrycket på dessa, hur trycket hanterades på det institutionella planet, vilka konflikter som uppstod och hur dessa kunde lösas samt vilka aktörer som var pådrivande i förändringsprocessen. Källmaterialet är protokollen från Fryksdals häradsrätt. Granér har kunnat bearbeta ett mycket stort antal protokoll tack vare de sammandrag av tingsärendena som gjorts av hembygdsforskaren Gunnar Almqvist. Bearbetning och analys av källmaterialet sker i tre steg: en typologisk frekvensundersökning, i vilken utvecklingen av olika typer av rättsärenden följs över tiden, tematiska undersökningar av vissa typer av ärenden, som följs över tiden och analyseras mer i detalj samt mikrostudier, som tar upp en rad typer av rättsärenden rörande rådighetsrelationer mellan grannar inom mindre områden.

Granér visar att de rådighetsarrangemang som reglerade samhävden och tegskiftet utvecklades successivt och omdefinierades genom ett stort antal skiften eller skiftesliknande förrättningar under perioden 1630–1750. Omvandlingen var mest påtaglig på samhävuderna som förändrades i riktning mot mer individuella, exklusiva och transfererbara rådigheter över utmarkerna. Ett stort antal utmarksskiften genomfördes och samhävden fördelades på allt mindre delar och allt färre gårdsbruk. Inom kvarvarande samhävder, oftast av allt mindre storlek, reglerades de enskilda intressenternas rådigheter hårdare och specificerades noggrannare än tidigare. Parallellt med delningarna och regleringarna av nyttjandet bestämdes också gränserna mellan samhävder eller enskilda. Även de arrangemang som reglerade nyttjandet av inägorna genomgick betydande förändringar. Ägoblandningen kom successivt att anpassas till förändrade förutsättningar genom storbyten och andra former av inägoskiften. Därtill kunde enskilda gårdsbruk få sina ägor frigjorda ur ägoblandning. Också mindre jämkningar genomfördes av inägornas fördelning och lokalisering.

Tilltagande knapphet på mark var en viktig drivkraft bakom omvandlingen av rådighetsrelationer. Demografisk expansion, teknikutveckling och kommersialisering medförde förskjutningar i relativa priser och skapade omvandlingstryck. Den demografiska expansionen ledde till omfattande kolonisation på utmarkerna och tilltagande hemmansklyvning på befintliga enheter. Teknikutvecklingen bestod främst av de finska nybyggarnas introduktion av svedjetekniken. Avgörande för kommersialiseringens processen var stångjärnsproduktionens etablering och expansion i området. En annan orsak till lokal omvandling utgjordes av utifrån givna institutionella förändringar, främst skogsordningarnas bestämmelser om skifte av samfälligheter, bestämmelser som gav förändringsintresset stor makt. Behovet av nya rådighetsarrangemang härrörde inte bara ur förändringar i resursutnyttjandets omfattning. Också förändringar i dess inriktning var viktiga. Konflikterna rörande rådigheter gällde ofta inte överutnyttjande av gemensamma resurser utan fördelningen av resurser och intäkter. Dessa konflikter var i sin tur kopplade till tilltagande marknadsorientering. Tilltagande knapphet och relativprisförändringar är därför enligt Granér inte tillräckliga för att fullt ut förklara den institutionella omvandlingen i området. Konflikterna kring nyttjandet av marken var centrala i förloppet och frågan hur omvandlingen gick till blir därmed viktig. En betydande del av den institutionella omvandlingen var sådan att den inte kunde genomföras utan fördelningseffekter, intressemotsättningar och tvång. Genom att betona fördelningskonflikternas centrala roll i omvandlingsprocessen går Granér utöver många property rights-modeller för institutionell omvandling. Sådana modeller ger enligt Granér inte utrymme för konkurrerande rådighetsanspråk, som utgår från oförenliga rättsprinciper, och kan därför inte tillämpas på förändringar i vilka vissa aktörer förfogar över eller understöds av tvångsmedel. De orsaksfaktorer som teorin pekar ut måste vägas mot andra förhållanden, framför allt de motsättningar som uppstår kring omvandlingens fördelningseffekter och aktörernas inbördes maktrelationer.

Att skipa skog

Granér hävdar att man kan iakttä en successiv förstärkning av de enskilda gårdsbrukens makt över skatteskogarna och en sammanhängande utveckling mot mer reglerade, individualiserade och väldefinierade egendomsformer. Som uttryck för denna sammanhängande utveckling räknar Granér utmarksskifte, reglering av nyttjandet av samhävder och gränsbestämning.

En intressant fråga i detta sammanhang är hur den reglerade samhävden skall betraktas, framför allt i förhållande till delning på enskilda gårdsbruk. Granér använder i de empiriska undersökningarna ett brett individualiseringsbegrepp som innefattar såväl reglering av samhävud som delning på större eller mindre enheter, med delning på enskilda gårdsbruk som ändpunkt. Den reglerade samhävden ses som en mellanfas i en sammanhängande utveckling mot individualise-

rade egendomsformer. Den breda bestämningen tenderar att suddas ut en distinktion som spelat en viktig roll i den moderna litteraturen om samhävder, en distinktion som Granér använder i presentationen av de teoretiska utgångspunkterna. I den nämnda litteraturen betraktas privatisering genom delning på enskilda nyttjare respektive reglering av samhävda som alternativ med i grunden olika innebörd. Reglering och specificering av handlingsmöjligheter över samhävda mark betraktas som ett sätt att bevara samegendom eller kollektiv resurskontroll, inte som ett sätt att urholka eller rent av upphäva den genom individualisering.

Reglerad samhävda kan alltså vara ett förhållandevis stabilt alternativ till delning. Så verkar också ha varit fallet för en del nyttjanden i området, främst mulbetet som bibehölls odelat även då marken delades. Det rör sig inte om en marginell del av utmarksnyttjandet, eftersom kreatursskötseln hade stor betydelse i området. Man skulle kunna hävda att den reglerade samhävden i detta fall var förhållandevis stabil och att reglering under lång tid utgjorde ett varaktigt alternativ till delning. Också de båda fall som undersöks mer i detalj, Spelnäs by och några byar i Västra Ämtervik socken, visar att reglerad samhävda för ett begränsat antal ägare kunde vara ett tämligen stabilt alternativ till delning. Byarna genomgick inte hela sekvensen fram till och med uppdelning på enskilda gårdsbruk, annat än i undantagsfall.

Det sagda reser också en metodfråga. Granér drar slutsatser om utvecklingsförlopp utifrån data som är sorterade på kategorier och perioder, och inte på byar eller andra enheter som förfogade över samhävder. Detta gör det vanskligt att tolka resultaten i termer av förlopp, där de olika typerna av åtgärder antas ligga i en bestämd ordning. För att dra sådana slutsatser skulle egentligen krävas undersökningar av det slag som genomförs för Spelnäs by och delar av Västra Ämtervik. Vi skulle få en fullständigare och säkrare bild av förloppets komplexitet med en annan metod som komplement till den valda ansatsen. Den ökade säkerheten i resultaten har att göra med att många delningsinitiativ fördröjdes eller förhindrades. Upprepade skiftesbeslut förekom ofta, vilket sägs bero på att tidigare skiftesbeslut aldrig verkställdes. Frågan är i hur många fall delning faktiskt kom till stånd av de 277 utmarksskiftena eller de 101 utmarksskiftena som gällde uppsplittring av samhävden i enskilda lotter för individuella gårdsbruk. Man kan tänka sig att det absoluta skiftesvitsordet gav upphov till överinvesteringar i delningsinitiativ och att en del av ansökningarna mest var inslag i förhandlingar om hur nyttjandet skulle regleras. Jag delar Granérs bedömning att skiftesmåsfrekvensen i domböckerna avspeglar en reell process, även om osäkerheten är betydande i fråga om hur många beviljade delningar som faktiskt genomfördes.

Undersökningen reser spännande frågor rörande sambandet mellan de olika komponenterna i omvandlingsprocessen. Gränsbestämningar är den mest frekventa typen av åtgärder och frågan är hur detta skall tolkas. En tänkbar tolkning

är att upprätthållandet av de yttre gränserna runt samhävder och delade ägor var den mest resurskrävande verksamheten. Att den inte minskar i betydelse över tiden kan tyda på att delningar inte var särskilt effektiva åtgärder. En tänkbar anledning kan vara att det yttre trycket på utmarken var starkare än det inre.

Granér framhäver med rätta att omvandlingsprocessen var komplex och segdragen, något som framgår av mikrostudierna. Det kunde ta mer än femtio år innan ett delningsinitiativ hade avsatt praktiskt resultat. Denna aspekt, hur lång tid anpassningen eller omvandlingen tog, kunde ha fått större uppmärksamhet. Jordägarna tycks under lång tid ha kunnat hantera förändringstryck från tilltagande resursknapphet utan delning. Det faktum att initiativ och delningsbeslut rann ut i sanden pekar i den riktningen. Takten i förändringen är viktig inte minst när man skall bedöma betydelsen av olika förändringsfaktorer och av förekomsten av motstånd mot förändring samt dess styrka. Att denna aspekt inte får större uppmärksamhet torde bero på att den kräver mikroundersökningar för att fångas in.

Granér påvisar att en institutionell omvandlingsprocess, som innebar flitigt utnyttjande av lagstiftningens delningsmöjligheter och en anpassning av rådhetsstrukturer, pågick i undersökningsområdet långt före de offentliga skiftesreformerna. Även om några forskare tidigare påvisat ting liknande dem som Granér lyfter fram har ingen genomfört en så omfattande och systematisk studie av utmarksdelningar. Granérs analys och resultat ligger i linje med vad som under senare år framkommit i internationell forskning om delning av samhävder. I denna forskning påvisas en benägenhet att dela samhävda utmark, en benägenhet som förekom långt före den offentliga delningspolitiken. Dessa studier lyfter också fram samma aspekt som Granér betonar, nämligen att det rör sig om en process som till allra största delen bars upp av bönder och som genomfördes under förhållandevis stor enighet inom bondegruppen.

Storbyten och andra inägoskiften

Undersökningen av storbyten och andra inägoskiften knyter an till nyare skiftesforskning, som menar att storskiftesliknande jorddelningar förekom före de offentliga reformernas tid och att dessa delningar var framsprungna ur lokala önskemål om förändring. Vår kunskap om inägoskiften under tiden före lagstiftningen är emellertid fortfarande liten och de systematiska försöken att fånga in företeelsen är få, framför allt har ingen tidigare gjort detta i rättsmaterialet.

Granér har identifierat ett hundratal (114 stycken) så kallade storbyten och ett antal andra typer av inägoskiften. Den omfattande nyodlingen accentuerade vissa konflikter kring ägoblandningen och byorganisationen och storbytena tolkas som ett sätt att hantera de motsättningar och konflikter som ofta uppstod i nyodlingarnas spår. Röjningar ledde till att symmetrin mellan jordinnehav och de enskilda gårdsbrukens andel av byns jordemantal rubbades. Krav på omfördelningar och jämkningar följde i spåren härav och dessa krav kunde komma i

konflikt med fördelningsprinciper som byggde på nedlagt arbete. Genom ett storbyte kunde risken för kompensationskrav minskas och ökad säkerhet vinnas för gjorda investeringar. Eventuella kompensationskrav kunde i fortsättningen enbart komma från de bönder som brukade jord i samma bydel.

Förklaringen verkar fullt rimlig. Genom att minska storleken på den grupp från vilken kompensationskrav kunde komma, bör det ha blivit lättare att hantera nyodlingens problem. Det empiriska stödet för tolkningen är dock inte entydigt. Förklaringen verkar också förutsätta att röjningarna och nyodlingen skedde på mark som delats. I den mån som nyodlingen skedde på samhävdad mark förefaller förklaringen inte helt övertygande. Då bör risken för kompensationskrav från de mindre flitiga ha varit oförändrad. Även om vissa invändningar kan riktas mot tolkningens detaljer, är Granér inne på ett intressant spår när han betraktar storbyten och andra åtgärder som regulator i en uppodlingsprocess. Frågan är om inte denna tanke kan drivas längre. Därmed skulle man i högre grad frigöra sig från idén att ägoblandningen skulle ha varit det stora problemet i det äldre systemet och dess minskning eller upplösning den avgörande åtgärden. Ägoblandningen och strävan att minska den skulle i så fall ses som det sekundära och regleringen av nyodlingsprocessen och konflikter knutna till den som det primära. Ett sådant synsätt förefaller tämligen givet för ett område som Fryksdalen. Skälen för skiftesliknande åtgärder blir då i första hand andra än att förverkliga rationaliseringsvinster, som i målen för den senare lagstiftningen. Att undvika eller lösa tvister mellan brukarna, i det här fallet främst knutna till nyodling, blir det primära.

Kommersialisering, konflikter och rådighetsomvandling

Granér betraktar stångjärnsproduktionens etablering och expansion som den kanske enskilt viktigaste förändringsfaktorn bakom omvandlingsprocessen mot mer privata och exklusiva rådigheter, detta inte minst på grund av bredden i dess påverkan.

Etableringen och expansionen genererade enligt Granér konflikter kring begränsade resurser och gav upphov till olika former av externa effekter. Förekomsten av konflikter verkar emellertid inte särskilt stor. Man skulle lika gärna kunna påstå att antalet redovisade konflikter var tämligen måttligt. Det gäller såväl upplåtelse av hammarplatser och vattendrag som koltäkt eller kolleveranser. Granér ser konflikterna rörande hammarplatser och vattendrag som en följd av att rättigheterna i utgångsläget var oklara och menar att oklarheten blev ett problem när resurserna kommersialiserades. En del av dessa konflikter skulle emellertid kunna tolkas som strategiska inslag i förhandlingarna mellan bönderna och bruken om upplåtelse eller köp av rättigheter att nyttja hammarplatser och vattendrag. Antalet ärenden som rör träkol förefaller vidare tämligen måttligt, cirka ett ärende per år. I flertalet av de exempel som redovisas verkar dessutom någon konflikt inte ha förelegat.

Granér framhåller att inverkan på rådighetsstrukturen kan ske också långsamt mer indirekta vägar i form av effekter på byarnas interna rådighetsstruktur och genom bergsordningarnas reglering av kolhandeln. I det sammanhanget målar Granér upp en bild av en icke-individualiserande statlig politik, en privilegiepolitik som bidrog till den uppsplittrade hierarkin av konkurrerande rådigheter, en politik som stod mot en individualiserande linje som drevs av bönderna. Jag menar att bilden inte är så enkel. Statens politik hade också en annan komponent. Den gav ett kraftfullt stöd till den individualiserande linjen genom att införa absolut skiftesvitsord för delning av utmark. Statsmakterna behövde knappast göra några direkta försök att individualisera kontrollen över skogarna när delningsintresset givits en utomordentligt stark ställning. Man skulle också kunna hävda att det absoluta skiftesvitsordet gjorde att den interna rådighetsstrukturen inte, som Granér menar, utgjorde något särskilt starkt hinder för att utnyttja de inkomstmöjligheter som brukens efterfrågan på träkol skapade. Det behövdes under sådana villkor inte ens delning för att nå överenskomst mellan intressenterna i en samhävd om kolleveranser.

Granér hävdar att individualiseringen av utmarkerna delvis kan förstås som en motreaktion mot statens och järnbrukens anspråk. Det skulle ha varit lättare för bruken att hävda sina anspråk så länge koltäkterna utgjordes av stora bysamfälligheter. Skiften av skogsmark skulle ha underlättat böndernas strävan att ifrågasätta brukens uppköpsmonopol och få rätt att fritt sälja det kol de tillverkade. Man kan fråga sig om det inte lika väl kan ha varit tvärtom, det vill säga att bönderna lättare kunde hävda sina intressen gentemot bruken om de förhandlade samfällt än om de förhandlade var och en för sig. Om bönderna hade större möjligheter att hävda sina anspråk runt mitten av 1700-talet än i århundradets början kan detta ha berott på andra ting än att utmarkerna delats.

Det förefaller rimligt att tro att brukens resursbehov förstärkte utvecklingen mot mer exklusiva, väldefinierade och avgränsade rättigheter över utmarkernas resurser. Hur stor denna förstärkning var är däremot oklart. Man kan fråga sig om det inte skulle ha gått att komma längre när det gäller att belägga detta samband genom att till exempel undersöka om tendensen mot ökad exklusivitet et cetera var större i brukens närhet än i mer avlägsna trakter.

Granér betonar genomgående den betydelse som fördelningseffekter och konflikter har för omvandlingen. Förekomsten av sådana effekter och konflikter är kärnan i hans kritik av property rights-teorin och i de empiriska undersökningarna ägnas stor uppmärksamhet åt konflikterna. Hur dessa fördelningseffekter och konflikter inverkar på omvandlingsprocessen är emellertid svårt att fastställa och Granér ger inga entydiga svar på frågan hur de påverkade dess hastighet och riktning. Han har förvisso visat att processen var konfliktfylld, att konflikter var ett viktigt inslag i förhandlingsspelet kring omdefinieringen av rådighetsarrangemang, men har knappast påvisat hur dessa mer bestämt inverkar på

omvandlingen. Att göra det är en spännande uppgift i fortsatt arbete kring rådgighetsomvandlingens dynamik.

Det finns ett mycket intressant resonemang som rör konfliktlinjerna. Tilltagande avsaluproduktion sägs ha påverkat fördelningen av resurser och intäkter mellan samhävdenas intressenter. De mest avsaluinriktade nyttjarna verkar ha haft starkast intresse av att bevara samhävden eller att bevara den oreglerad, eftersom de kunde tillgodogöra sig oproportionerliga andelar av samhävden. De som nyttjade samhävden för husbehov eller huvudsakligen för husbehov, sägs i en sådan situation ha haft goda skäl att försöka få till stånd skiften eller reglering av nyttjandet efter skattetal. Slutsatsen att husbehovsnyttjarna hade starkast intresse av delning eller reglering går stick i stäv mot mycken konventionell visdom på området, men är intressant. I andra sammanhang förefaller Granér dock mena att stora andelsägare, som också bör ha varit starkt avsaluinriktade, drev skifteskra. Diskussionen av fördelningseffekter och konflikter i omvandlingsprocessen kan med fördel drivas vidare från dessa utgångspunkter i fortsatt forskning. Granérs resultat ligger väl i linje med vad som framkommit i en del nyare forskning om delningsprocesser i framför allt Frankrike.

Avslutande synpunkter

Granér visar att de formella juridiska förändringar som samhävder och ägo-blandning utsattes för från mitten av 1700-talet föregicks av förändringar i rådgighetsmönster på det lokala planet. Avhandlingens stora bidrag ligger i kartläggningen och analysen av en mycket omfattande omvandling av etablerade rådgighetsmönster, till största delen initierad av bönderna i området. Rådgighetsmönstren genomgick en nästan kontinuerlig anpassning till ändrade omständigheter, framför allt på de samfällda utmarkerna men också på inägorna. Det valda teoretiska perspektivet används väl och Granér sätter dess begrepp i arbete på ett fruktbart sätt. Genom att belysa fördelningseffekter och fördelningskonflikter har han fullföljt sin ambition att gå i kritisk dialog med perspektivet. Det använda källmaterialet utnyttjas genomgående väl och Granér är så försiktig som man bör vara i sina tolkningar av ett material som ofta är mer fragmentariskt än vad man skulle önska. Han har också utnyttjat materialet på flera olika sätt och kan därigenom mer allsidigt belysa de undersökta händelserna och processerna.

Mina kritiska kommentarer har främst gällt delar av undersökningens metoder för att studera rådgighetsomvandlingen. Den skulle ha vunnit på att flitigare utnyttja mikrostudier, fast i mer begränsad form än Spelnäs-studien. Detta inte som ersättning för den valda metoden utan som komplement till denna på strategiska punkter. Härigenom kunde komplexiteten i förändringsmönstret ha fångats in bättre än nu, inte minst den reglerade samhävden förmåga att hantera omvandlingstryck. Kausala samband skulle också säkrare kunnat fastställas än med den valda uppläggnings. En annan invändning gäller fördelningseffekternas och

fördelningskonflikternas roll. De betraktas som viktiga men deras betydelse förblir rätt vagt specificerad, framför allt hur de påverkade omvandlingsprocessens hastighet och riktning. Det skall tillfogas att mina kommentarer närmast försöker ange hur man skulle kunna driva analysen vidare efter den banbrytande insats som Granér gjort genom sin undersökning av främst utmarksskiftena.

Granér har givit ett mycket väsentligt bidrag till vår kunskap om rådgighetsmönstrens omvandling före de offentliga reformernas tid, ett bidrag som säkerligen kommer att inspirera eller provocera andra till fortsatt forskning. Hans studie ligger väl i linje med en rad analyser av liknande processer i andra europeiska länder och står sig väl i jämförelse med dessa genom att vara teoretiskt mer avancerad och empiriskt mer välunderbyggd.

Ronny Pettersson *

* Fakultetsopponent